

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

КАЗУС БІОГРАФІЇ ЯК ПОШТОВХ ДО НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (роздуми з приводу творчої зустрічі з Петром Крالیюком в Інституті біографічних досліджень)

A BIOGRAPHY CASUS AS AN IMPULSE TO NEW RESEARCH (reflections on an artistic meeting with Petro Kraliuk in the Institute of Biographical Researches)

Інтерес до біографічних досліджень як науковців, так і читацької аудиторії переживає свій ренесанс в українському культурному просторі. Пояснень цьому може бути кілька, але головним усе ж є загострене усвідомлення пріоритетності людського фактора у цивілізаційних процесах на різних рівнях — від локального до глобального. Людина та її біографія цілком виправдано постають у фокусі суспільної уваги.

Це спонукає до пошуку різноманітних форм презентації біографічних досліджень. Однією з форм є зустрічі з їх авторами та дискусії довкола проблем творення біографічного наративу. Особливої актуальності подібні заходи набувають у контексті бібліотечного простору як території інтелектуального спілкування. Жива розмова виявляється необхідною та корисною на тлі панування віртуальних форм комунікації, а обмін поглядами і міркуваннями є не менш важливим, ніж їх викладення на папері. Хоча й існує певна небезпека розчинення вербальних конструкцій, цінність спілкування залишається поза будь-яким сумнівом і підсилюється сподіваннями на те, що висловлені ідеї знайдуть продовження у нових контекстах.

З огляду на це Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського ініціював творче обговорення проблем біографіки з фахівцями, які працюють у цій царині, запросивши на першу зустріч Петра Крالیюка. Відомий учений, доктор філософських наук, письменник, член Національної спілки письменників України, лауреат всеукраїнських і міжнародних премій, а також проректор Національного університету «Острозька академія» П. Крالیук належить до тих, хто своєю творчістю формує

сучасний український біографічний нарратив. Як він сам зауважує, намагається докладати багато зусиль до цього. Останнім часом його публікації у газетах «Дзеркало тижня», «День», окремо видані книги стали помітною складовою біографічного мейнстріму. Він є автором численних наукових праць і художніх творів, присвячених знаковим постатям української історії та культури. Героями його біографічних досліджень є Мелетій Смотрицький, Данило Острозький, Петро Сагайдачний, Микола Гоголь, Степан Бандера та ін.

Інтелектуал і людина великої ерудиції, П. Кралюк, відтворюючи складні біографічні моделі, пропонує різні жанрові форми. Серед них є традиційні академічні дослідження, а також не зовсім звичні — такі, як пошуковий роман / історико-інтелектуальний детектив («Діоптра»), інтелектуально-містичний роман («Сильні і одинокі»), роман-дослідження / роман-реконструкція («Данило Острозький: образ, гаптований бісером»), твори у жанрі гротеску та блазнювання («Римейк»), науково-популярне видання («Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає „Тарас Бульба”») тощо.

Науковий підхід до антропологічної складової цивілізаційного поступу, жанр художньої белетристики та документальної прози, якими майстерно володіє П. Кралюк, дають йому змогу створювати яскраві образи відомих діячів у інтригуючому світлі сучасних інтерпретацій. Автора цікавлять насамперед контраверсійні постаті. Кожен із його героїв вирішує драматичну проблему власного вибору, проживаючи декілька життів («добрих, поганих, щасливих, ніяких»). Життєписи при цьому щоразу відтворюються на історичному тлі епохи, доповнюючи, унаочнюючи, загострюючи її сприйняття, будь то «сутінки середньовіччя» чи модерне ХІХ ст.

Як вчений і письменник П. Кралюк намагається віднайти власний алгоритм побудови біографічного дослідження. З огляду на те, що ХХІ ст. — це століття плинності та невизначеності (за концепцією польсько-британського мислителя Зигмунда Баумана, викладеною у книзі «Плинні часи. Життя в добу непевності» (Київ, 2013)), де усталені колись соціальні інститути та практики поступаються місцем мінливому та парадоксальному, у сучасному біографічному нарративі неодмінно мають бути присутні елементи, суголосні викликам часу. Такими, на думку П. Кралюка, постають передусім провокація та іронія, що водночас не виключає і не дозволяє ігнорувати мудрість та інтуїцію науковця/автора. Органічне поєднання цих елементів у сучасних біографічних практиках може бути своєрідним рецептом їх успіху, перевіреним досвідом.

На зустрічі з Петром Кралюком йшлося про творчість автора, особливості його біографічної майстерності, обговорювалось, як

має виглядати біографічне дослідження, аби органічно сприйматися та бути актуальним у добу гаджетів і павутиння соціальних мереж.

Особлива увага під час розмови була приділена одній із останніх праць автора «Тасмний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає „Тарас Бульба?”» (Львів, 2016). Звернення до біографії Миколи Гоголя було цілком логічним із огляду на концептуалізацію модерного біографічного наративу, орієнтованого на інтригу як домінуючу людського життя. Глибокий внутрішній конфлікт, яким було позначене життя геніального письменника, зумовив так званий парадокс/казус Гоголя у вигляді «подвійної лояльності», «подвійної національної належності». Доречним буде пригадати, що перша найдокладніша біографія Гоголя належала П. Кулішу, який так само болісно переживав подібну фатальну драму «роздвоєння особистості». Чи не тому П. Куліш зацікавився цією біографією, що Гоголь за своєю психологією та драматичними душевними розломами був близький до нього? Один із перших українськомовних публіцистів, редактор журналу «Основа», перекладач класики світової літератури, автор перших популярних підручників, П. Куліш водночас був першорядним російськомовним письменником, одержуючи схвалення та захоплення від російських громадських діячів, і російськомовних творів він написав більше, ніж українськомовних. Так само, як і М. Гоголь, П. Куліш шукав власної самореалізації та визнання не в Україні, а в імперській столиці.

П. Кралюк не відступає від біографічного концепту «двоєдушся класика», запропонованого попередніми дослідниками. Тим більше, що і сам Гоголь зізнавався, що не знає, яка в нього душа — «холодська» чи російська, і намагався не протиставляти їх, а говорив про взаємодоповнення. Проте у біографії Гоголя все було набагато складнішим. До розв'язання психологічної проблеми класика сучасний дослідник запроваджує новий/старий концепт: «життя — це гра», а художня література — це гра уяви. П. Кралюк звертається до твору «Тарас Бульба», аналізуючи його як текст — код, що відбиває багато біографічного та світоглядного, як спробу закодованої самопрезентації, вираження внутрішнього конфлікту автора, передусім його опозиційності, що виявилася у прихованому висміюванні імперії.

«Кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе», — зауважував колись Віктор Петров (Домонтович). Тому письменник цікавий читачеві не тільки своїми текстами, а й контекстами, які передають аспекти його особистого досвіду, психології та відображаються в образах персонажів, ремарках, певних кодах, грі приховування/відкривання. Розмірковуючи з цього приводу, П. Кралюк робить висновок стосовно творів Гоголя, які можуть розглядатися

як «зашифрована біографія автора» (Кралюк П. Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає «Тарас Бульба». Львів, 2016. С. 81), яка потребує свого розшифрування.

Виокремлюючи два рівні змісту «Тараса Бульби» (поверховий, зорієнтований на широке читацьке коло, та прихований, розрахований на «втаємничених»), П. Кралюк припускає, що Гоголь провадив тонку гру з читачем: «...подавав ідеї і тут-таки створював контексти, що ці ідеї руйнували» (Там само. С. 165). У такий спосіб Гоголь, як вважає автор науково-популярного видання, «грався» зі своєю подвійною ментальністю, читачем і владою, намагаючись примирити та поєднати в собі імперську лояльність із українським традиціоналізмом. Тікаючи від України, він тікав і від Петербурга. Будучи в душі автономістом, що не сприймав деспотичні порядки, Гоголь реально творив для панівної нації, поставав як «вірний слуга імперії», готовий руйнувати своє малоросійство.

Переважна більшість українських інтелектуалів ХІХ ст., глорифікуючи твір, виокремлювала в ньому героїчну тему. Багатьма «Тарас Бульба» сприймався як культовий твір, що мав свого часу великий вплив на формування національної свідомості та самоідентифікації. Про це згадували провідні діячі українського відродження, серед яких В. Антонович, М. Грушевський, М. Драгоманов, С. Єфремов, П. Куліш та ін. Гнат Житецький, зокрема, зазначав, що це «...повість-былина, повесть-дума, торжественный гимн умиравшему прошлому своего родного края, эффектный апофеоз борьбы козаков, своих предков за веру и счастье украинского народа»¹.

Сучасний погляд на твір Гоголя, який сміливо запропонував П. Кралюк, відкриває інші культурологічні, психологічні, біографічні контексти. Нове прочитання підсилює значення твору як одного з тих, що належать до світової класики, головна ознака якої полягає у віднайденні сенсів, раніше не помічених, не відчутих або свідомо проігнорованих у силу різних обставин. Одне з дразливих питань у вимірі сьогодення стосується оціночних характеристик головного героя, зокрема того, ким вважати Тараса Бульбу — «героєм чи антигероєм». Адже сюжетні лінії демонстративно підкреслюють його антигуманність і численні жертви, серед яких — жінки, діти, навіть власний син. Зрозуміло, що ці дії мають бути інтерпретовані як помста за інше насилля і за смерть старшого сина Остапа. Але в такому випадку постає наступне, не менш гостре питання моралі, а саме: як співіснують у душі Тараса Бульби жага помсти та християнські канони? Адже класичний образ козацтва формувався відпо-

¹ Лекція Г. Житецького «О Гоголе», що була прочитана у приватній жіночій гімназії у Петербурзі. Текст знаходиться в Інституті рукопису НБУВ (Ф. І, спр. 46695).

відно до уявлень про лицарську спільноту, що виступала на захисті християнської віри, в основу якої була покладена ідея любові та прощення. Проте у гоголівській інтерпретації козацьке співтовариство виступає далеким від лицарської шляхетності.

На тлі сучасних інтерпретацій «Тараса Бульби» набуває актуальності ще одна сюжетна лінія — антифеміністична заостреність твору. П. Кралюк звернув увагу на те, що жіночі персонажі повісті не мають імен, а ставлення головного героя до жіноцтва неприховано негативне. Твір Гоголя, по суті, руйнує уявлення стосовно поважного ставлення до жінки — усталеної традиції українського соціуму та козацького середовища зокрема. На протигагу тогочасній національній історіографії, яка відстоювала незалежний правовий і майновий статус жінки в українському середовищі, художній образ дружини Тараса Бульби має заострені риси жертви. Це нещасна, змучена життям, а надто характером чоловіка, жінка: «В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью... и уже суровый прельститель ее покидал для сабли, для товарищей, для бражничества. Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуху. Да и когда виделась с ним... что за жизнь ее была? Она терпела оскорбления, даже побои; она видела из милости только оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой. Молодость без наслаждения мелькнула перед нею, и ее прекрасные свежие щеки и перси без лобзаний отцвели и покрылись преждевременными морщинами. Вся любовь, все чувства, все, что есть нежного и страстного в женщине, все обратилось у ней в одно материнское чувство. Она с жаром, с страстью, с слезами, как степная чайка, вилась над детьми своими» (Гоголь Н. В. Тарас Бульба // Н. В. Гоголь. Избранные произведения: в 2 т. Киев, 1978. Т. 1. С. 232).

У випадково кинутих фразах Тараса Бульби висловлюється його ставлення до жінки, дружини, матері його синів: «Не слушай, сынку, матери: она — баба, она ничего не знает. Какая вам нежба? Ваша нежба — чистое поле да добрый конь: вот ваша нежба! А видите вот эту саблю? вот ваша мать! <...> Полно, полно выть, старуха! Козак не на то, чтобы возиться с бабами. Ты бы спрятала их обоих себе под юбку, да и сидела бы на них, как на куриных яйцах. Ступай, ступай, да ставь нам скорее на стол все, что есть» (Там само. С. 226).

Ставлення Тараса Бульби до дружини, на перший погляд, виглядає зневажливим, хоча й не зовсім однозначним. Для нього, як для козака, перебування вдома означало стати гречкосієм, домоводом,

«глядеть за овцами да за свиньями да бабится с женой» (Там само. С. 228). Водночас головний герой не позбавлений переживань, розуміючи, що вчиняє жорстоко та несправедливо, забираючи синів від матері після довготривалої розлуки з нею. Тим не менш, як справжній воїн, він рішуче змушений був подолати сентиментальність і поставити крапку на будь-яких докорах совісті. З цієї точки зору амбівалентність образу Тараса Бульби є очевидною, а отже, П. Кралюк абсолютно правильно зауважує, що автор ніби дає змогу вибирати, у якому світлі сприймати головного персонажа — позитивному чи негативному.

З огляду на автобіографізм, притаманний творові, пропонується також під іншим кутом зору придивитися до образу Андрія, до якого вписано частку авторського «Я», а саме гоголівські риси характеру, ментальності, світоглядні орієнтири. Андрій, якому, поза будь-яким сумнівом, симпатизує Гоголь, має витончену, подібну до авторської душу. Він прагне іншого світу, що асоціюється з цивілізацією, його вабить аристократія, якій протиставляється «козацький антисвіт». Прагнення позбутися комплексу маргінальності, відчуття самотності у чужому, неприйнятному напівдикому середовищі (навіть якщо це родина та родинне оточення), бажання дистанціюватися/втекти від нього підштовхує героя до драматичного вибору за покликом душі та серця. На перший погляд, зрадництво повинне мати негативні конотації та засуджуватися громадськістю. Але контекст «зрадництва» у Гоголя значно складніший: це протест проти провінційності, несвободи людського духу, нав'язування примітивних стереотипів. «Отчизна есть то, чего ищет душа наша, что милее для нее всего», — промовляє Андрій. Ця філософська ідея, не позбавлена сенсу, органічно вписувалася у світоглядну систему Гоголя, який тонко відчував і болісно реагував на недосконалість людей, суспільства в цілому. Будучи переконаним, що людина має право вибору, зокрема вибирати собі найбільш комфортне місце для проживання, він близько дванадцяти років зі своїх сорока двох провів за кордоном, переважно в Італії.

Автобіографічний контекст твору надає можливість розглядати драматичну сцену смерті Андрія як яскраву, талановито віднайдену алегорію, якою Гоголь намагався передати катастрофу власного світовідчуття. П. Кралюк висуває припущення: «Гоголь усвідомлював, що зрадив Україну. І знаходив для цієї зради виправдання, говорив про нецивілізованість України, водночас остаточно не зрікаючись її. Звідси — залюбування й захоплення своєю вітчизною. Її минулим. Письменника мучила ця зрада. І він бачив, що це його губить. Україна породила Гоголя, але вона його й убивала» (Кралюк П. Цит. твір. С. 155).

Заглиблення в автобіографічний дискурс повісті Гоголя наштовхує на ще одну гіпотезу стосовно авторського сприйняття жінки. Зображення козацького антифемінізму прочитується як певна його проекція. Винятком було лише співчутливе ставлення до матері, під сильним впливом якої, як відомо, перебував письменник. Своє сприйняття жінки Гоголь передає закодованою формулою, яка втілює два протилежні полюси — два погляди. За одним із них, озвученим головним героєм, жінка постає уособленням зла. Тарас Бульба, попереджаючи сина, висловлює щире переконання у тому, що жінки «доведуть до погибелі». Андрій же, навпаки, мріючи про жінку, вважає її втіленням природної досконалості, витонченості, краси. Ставлення Андрія до жінки — це звеличене почуття романтичного героя до дами серця. Дихотомія жіночого образу, інтерпретована Гоголем у такий спосіб, передає поширене у світовій культурній традиції ще від античності неоднозначне сприйняття жінки.

На подібному, ще одному, душевному розломі вибудовувалося гоголівське особисте життя, неодмінною складовою якого було неоднозначне сприйняття жінки. Вона виступала уособленням його мрії та бажання й одночасно — загрози, підступності, зради. Визначитися між цими полюсами було надто складно. Очевидно, це зумовило глибокий психологічний комплекс і вибудувало стійкі бар'єри сприйняття протилежної статі. Досягти внутрішнього компромісу, особливо зважаючи на тонку психологію письменника, виявилось майже неможливим. Гоголь, як видно з драматичної розв'язки твору, так і не знаходить відповіді на питання стосовно цілісності жіночого образу. Чи не тому він вбиває своїх героїв, і Тараса Бульбу, і Андрія, залишаючи кожного з них при своїй правді? У такий спосіб письменник висловлює своє ставлення до жінки, ще раз актуалізуючи давнє „cherchez la femme”. Для себе ж Гоголь обрав безсімейне життя і залишився, як тонко підмітив Гнат Житецький, «бездомным путником», «вечным кочевником», «странствующим поэтом».

Ознайомлення з книгою П. Кралука стало поштовхом до осмислення низки інших питань стосовно біографічних досліджень, а саме: наскільки важливими є окремі деталі у загальному біографічному сюжеті, чи можуть бодай одиничні біографічні факти вплинути на усталене сприйняття класика української літератури та змінити ставлення до нього, чи варто озвучувати провокативні факти біографії або краще утриматися від їх оприлюднення? Розвідка про таємний вояж Гоголя на Волинь, різноманітні припущення стосовно його співпраці з Третім відділенням імперської канцелярії так само, як і деякі інші штрихи до біографії письменника, є важливими з позицій біографічної евристичності. Доповнюючи біографію, вони на-

дають можливість найбільш цілісної її реконструкції з урахуванням деталей.

Водночас нові гіпотези стосовно біографії М. Гоголя не змінюють усталених ціннісних орієнтирів, якими визначається творча спадщина класика та її роль у цивілізаційних процесах. Але «провокація» як ідея, присутня у назві та змісті книги П. Кралюка, без сумніву, привертає увагу сучасного читача, інтригуючи загадковістю та налаштовуючи на нестандартність інтерпретацій хрестоматійної, на перший погляд, теми. Не можна не погодитися з тим, що «Таємний агент Микола Гоголь» — це «вишукана інтелектуальна провокація»², майстерно написана по-науковому. Це ще раз переконливо підтвердила зустріч із Петром Кралюком в Інституті біографічних досліджень НБУВ, надихаючи на прочитання по-новому, під кутом гоголівського автобіографізму «Тараса Бульби» — одного з творів, що належить до вічної класики та продовжує зберігати таємниці, варті уваги і нетрадиційного прочитання.

Лариса Іванівна БУРЯК,

*доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник*

Інституту біографічних досліджень

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ)

Larysa BURYAK,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Leading Research Fellow

of Institute of Biographical Researches

of The Vernadsky National Library of Ukraine (Kyiv)

Стаття надійшла 17.06.2017 р.

² Любка А. Чи був Микола Гоголь російським шпигуном? // День: електрон. версія газ. 2016. 21 жовтня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/chy-buv-mykola-gogol-rosiyskym-shpygunom> (дата звернення: 15.05.2017).